

יוסי פרץ

דרכי הגהת הטקסט המקראי בכתבי יד אשכנזיים מימי הביניים*

הוי זהיר במלאכתך שמלאכתך
מלאכת שמים היא, שמא אתה
מחסר אות אחת או מויתר אות
אחת – נמצאת מחריב את כל
העולם כולו.¹
עירובין יג ע"א

א. פתיחה

לפני כעשר שנים יצאה לאור מהדורת התנ"ך "כתר ירושלים"² ובעקבותיה סקר המהדיר, פרופ' יוסף עופר, את דרך ההגהה של הנוסח שלב אחר שלב.³ המהדורה מבוססת בעיקרה על מהדורת חורב של הרב מרדכי ברויאר והיא הוגהה על פיה.⁴ תחילה נעשו ארבע הגהות ידניות (זו לאחר זו) בטיטה של מהדורת "כתר ירושלים" למהדורת "חורב", ובעקבותיהן תוקנו מאות טעויות.

* המאמר מבוסס על אחד הסעיפים מעבודת הדוקטור שלי שנכתבה באוניברסיטת בר אילן (ראו להלן הערה 15). אני מבקש להודות למדריכי בעבודה, פרופ' יצחק פנקובר, למכון לתצלומי כתבי היד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים שבו בדקתי את כתבי היד ולקרן הזיכרון לתרבות יהודית שבניו יורק על סיועם בצילומים של חלק מכתבי היד. כן אני מבקש להודות לפרופ' יעקב שפיגל מהמחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן על שקרא את המאמר והעיר לי הערות חשובות.

1 על הביטוי "מלאכת שמים" ראו מ' גלצר, "ספר הספרים: ממגילה למצחף ולדפוס", בתוך: כתר ירושלים: הארות לנוסח ולמלאכת הספר, מ' גלצר (עורך), ירושלים תשס"ב, עמ' 55*–56* ; 61*–62* (ספר זה הוא נספח לכתר ירושלים – תנ"ך האוניברסיטה העברית בירושלים, מ' ברויאר וי' עופר, ירושלים תש"ס [ראו הערה להלן]). גלצר מפרש את הביטוי מלאכת שמים כמלאכתו של הקב"ה (ולא מלאכה לשם שמים), וכך הוא מבקש להסביר את כובד האחריות המוטלת על המעתיקים מפני שגיאות, שכן שיבוש הכתוב משמעו סילוף דברי התורה הכתובים באצבע אלקים (שמות כד, יב), "והמכתב מכתב אלקים הוא חרות על הלחת" (שם לב טז).

2 כתר ירושלים: תנ"ך האוניברסיטה העברית, תורה נביאים וכתובים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו בשיטת הרב מרדכי ברויאר, פיקוח מדעי: יוסף עופר, ירושלים תש"ס.

3 "עופר, "הגהת נוסח המקרא במהדורת כתר ירושלים", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 181–206.

4 מ' ברויאר, תורה נביאים וכתובים מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו, מהדורה חדשה, הוצאת חורב, ירושלים תשנ"ו–תשנ"ז. על המהדורות שקדמו למהדורה זו ראו עופר (לעיל הערה 3), עמ' 182, הערה 4.

לאחר מכן נערכה השוואה ממוחשבת לשתי מהדורות תנ"ך אחרות: מהדורת JPS המבוססת על כתב יד לנינגרד⁵ ומהדורת "מקראות גדולות הכתר"⁶ שתי ההשוואות הממוחשבות האלה אמנם איתרו כשבעים טעויות נוספות שלא נתגלו בהגהות הידניות, אך לא היה די בהן כדי לאתר את כולן, שכן נתגלו תשע טעויות חדשות לאחר צאת המהדורה לאור.⁷

היום כשהקורא מחזיק עותק ממהדורת "כתר ירושלים" הוא אינו יכול לדעת בשום אופן מה היו הטעויות שתוקנו בשלבים השונים של ההגהה, ואלמלא סקר המהדיר את תהליך עבודתו, וגילה לנו את מספר הטעויות שתוקנו בכל שלב ושלב, לא היינו יודעים כלל על קיומן.

ב. העתקות התנ"ך בעידן כתבי היד

כאשר מתבוננים בתהליך העבודה של הפקת ספרי תנ"ך בתקופה העתיקה מגלים דברים שונים לחלוטין ממה שראינו לעיל. לא הרי הכנת עותקים של תנ"ך בעזרת מחשב כהרי הכנת עותקים בעידן כתבי היד. היום ניתן להכין עותק אחד מוגה ולשכפלו בעותקים רבים מאוד. לעומת זאת, לפני המצאת הדפוס הוכן כל עותק ועותק בהעתקה ידנית, ואשר על כן כל אחת מן ההעתקות מהווה למעשה מהדורה לעצמה. בהעתקה הידנית היה קשה מאוד להבטיח שכל עותק חדש יהיה זהה לחלוטין למקור שממנו הועתק, שכן מלאכת ההעתקה לא הייתה קלה וכשהיא נעשית בידי אנוש תמיד קיים החשש שמא תהיינה תקלות בדרך. הטיב לבטא את הדברים מהדיר "כתר ירושלים" שנוכח לדעת כי הגהות ידניות אינן מספיקות, וכך כתב:⁸ "הגהה אנושית לעולם אינה מושלמת, וגם המגיה המעולה ביותר עלול לפסוח על פרט מפרטי הנוסח המורכב".⁹

5 מהדורת התנ"ך JPS (Jewish Publication Society) היא זו לשונית: עברית-אנגלית, ויצאה לאור בשנת 1999 בפילדלפיה, ארצות הברית.

6 מ' כהן, תכנית "הכתר", מאגר התנ"ך לפי נוסח "כתר ארם צובה" – אחזור מידע תלת-ממדי (גרסה א), אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן 1988.

7 ראו עופר (לעיל הערה 3), עמ' 201, הערה 57. בשיחה בעל פה מסר לי פרופ' עופר כי מאז צאת המהדורה לאור נתגלו שמונה טעויות נוספות. חשוב להדגיש כי רוב רובן של הטעויות שנתגלו עד כה קשורות בדרך זו או אחרת לטעמי המקרא.

8 ראו עופר (לעיל הערה 3), עמ' 199.

9 דברים ברוח דומה נאמרו כבר במאה החמש עשרה על ידי מהדירי התנ"ך של דפוס שונצינו משנת 1488, וכך בין היתר הם כותבים בהקדמה: "אכן מה שאפשר שימצאו בו מהשגיאה הוא התחלפות אות באות כגון ה"א בחי"ת ב"י"ת וכיוצא בזה אשר לפעמים להיות

כאשר מתגלות טעויות בהעתקה והמגיה נאלץ להוסיף אלמנטים שונים שנשמטו או למחוק אחרים שנוספו בטעות, הוא יכול לבחור באחת משתי הדרכים: (א) להחליף את היריעה כולה שבה נמצאת הטעות ולכתוב מחדש את הטקסט בצורתו הנכונה; (ב) לתקן את הטעון תיקון במגבלות המקום והאפשרויות העומדות לפניו. לעתים מתבטא התיקון בתוספת או בהשמטה של אות (אותיות) או של מילה (מילים), ולעתים אף של פסוק או מקבץ פסוקים. במאמר זה אנו מבקשים לעסוק בדרכי הגהת הטקסט המקראי בעידן כתבי היד, ולהתחקות אחר הטכניקות השונות שהשתמשו בהן המגיהים כשביקשו לתקן את נוסח האותיות. בניגוד לספרי תנ"ך מודפסים ניתן להצביע בכתבי יד על תהליך העבודה של המגיה, ובמקרים של מחיקת אלמנטים שונים ניתן כמעט תמיד לקבוע בוודאות מה הייתה הגרסה של המעתיק הראשון (= יד ראשונה) לפני התערבות המגיה.

ג. יחסם של חז"ל להגהות ספרים

בספרות חז"ל מצויים אזכורים רבים המתיחסים להגהות ספרים בכלל ולספרי תורה בפרט. פרופ' יעקב שפיגל הקדיש שני פרקים בספרו המונומנטלי לעניין הגהות ספרים בזמן המשנה והתלמוד.¹⁰ הוא סקר בהרחבה נושאים כמו חשיבותו של ספר מוגה,¹¹ איסור שהיית ספר שאינו מוגה, כיצד קוים באופן מעשי האיסור, ובסוף הוא מונה שש דרכים לביצוע ההגהות הלכה למעשה. מתיאור הדברים עולה כי חכמים הכירו בעובדה שטעויות בהעתקה הן תכונה אנושית וכי אין שום דרך למנוע אותן לחלוטין. מאחר שהגהות ספרים הייתה בעלת חשיבות רבה בעיניהם הם הטילו איסור על החזקת ספר שאינו

כוונת המדייק ודעתו טרודה בדיוק הכוונה והמלות העבירה עינו מלהשגיח בפרטי האותיות האלה הנוכרות הדומות בצורה וכיוצא בהם. וכן לפעמים דלוג אות אחת במלה [...] כי אולם עם היות היו אצלינו העתקות רבות מדויקות וטובות ואשר נלמד בהם ימים ושנים ועיי מבינים עם כל זה לא נמלטו גם הם מהטעויות והשגיאות כי אולם מציאות **ספר בלי שגיאה או טעות הוא בפלא**". הדברים הנ"ל מצוטטים מתוך מאמרו של מ' כהן, "לדמותם הקונסונאנטית של דפוסי המקרא הראשונים", בר אילן יח-לט (תשמ"א), עמ' 54. על רמיזות של מעתיקים בקולופונים שלהם בדבר טעויות שלא מדעת ראו: M. Beit-Arie, "Transmission of Texts by Scribes and Copyists: Unconscious and Critical Interferences", *Bulletin of John Rylands University Library of Manchester* 75, 3 (1993), pp. 33-51.

10 י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן תשס"ה², פרקים ראשון ושני.

11 על מהות פעולות ההגהה ראו הנ"ל, עמ' 35-36.

מוגה, וקבעו כי מוטלת חובה על כל אדם ואדם להגיה את ספריו בתוך זמן קצוב: ¹² "איתמר: ספר שאינו מוגה – אמר רבי אמי: עד ל' יום מותר לשהותו, מכאן ואילך אסור לשהותו, משום שנא': 'ואל תשכן באהליך עולה' (איוב יא, יד)".

הדרישה להעדפת ספר מוגה על פני ספר שאינו מוגה מתייחסת לפי אחת הדעות לאו דווקא לספרי תורה הנקראים בבתי הכנסת, אלא גם לספרים רגילים שנועדו ללימוד ולקריאה.¹³ שתי דעות אלה מובאות בדברי המאירי: "ופרשה גאוני ספרד דוקא בספר תורה ומחשש שמא יבא לקרות בציבור ויברך עליה [...] ומי"מ יש מפרשים אותה בכל ספר".¹⁴

ד. קורפוס כתבי היד המקראיים

דרכי הגהת הטקסט שבהן עוסק מאמרנו מבוססות על כתבי יד מקראיים אשכנזיים שנכתבו בימי הביניים. במחקר שערכנו ב-243 כתבי יד תיארו את המציאות הטקסטואלית בתורה בתחומי מסירה שונים בהשוואה לכתר ארם צובה.¹⁵ בנוסח האותיות נבדק מדגם של רצף טקסט בארבעה פרקים: שמות יד–טו ודברים לא–לב, ובהם נמצאו אלפי תיקונים משני סוגים אלה: (א) תיקונים של שיבושים שנעשו בשגגה במהלך ההעתקה כגון דיטוגרפיה (דו כתיבה), הפלוגרפיה (חד כתיבה), שיכול אותיות, חילוף הגיים קרובים במוצא, החלפה בין מילים קרובות באופן בלתי מודע וחילופים בין אותיות קרובות;¹⁶ (ב) תיקונים מכוונים שנעשו בעקבות השוואות הטקסטיות למקורות אחרים הנחשבים למהימנים יותר בעיני המגיה. רובם המכריע של התיקונים האלה

- 12 כתובות יט ע"ב; שולחן ערוך, יורה דעה סימן רעט, סעיף א.
 13 ראו שפיגל (לעיל הערה 10), עמ' 39–43. הוא מציין כי דברי התלמוד הגיעו לידינו בשתי נוסחאות, ועל פי אחת מהן חל האיסור על כל ספר ולא דווקא על ספר תורה.
 14 מ' המאירי, קרית ספר, א, מאמר שני, עמ' נב, מהדורת הרש"ר, ירושלים תשט"ז. ר"י קארו בשולחן ערוך מזכיר את השהיית ספר שאינו מוגה רק ביחס לספר תורה, ואילו הרמ"א הוסיף: "וה"ה [=והוא הדין] לשאר ספרים".
 15 י' פרץ, התורה בכתבי יד, בתיקוני סופרים ובספרי תורה אשכנזיים בתקופת ימי הביניים: נוסח, פרשיות פתוחות וסתומות וצורות השירות (עבודת דוקטור), אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן תשס"ח.
 16 אלה הן טעויות מן הסוגים המוכרים המתרחשות בזמן העתקה מתוך כתב יד אחר. לאחרונה עמד מ' צפור, "על כתב-יד יחידאי: תולדותיו וההדרתו, ועל טעויות עתיקים", עלי ספר כ (תשס"ח), עמ' 97–111, על סוג מיוחד של טעויות המתרחשות בהעתקה מתוך שמיעה: אחד קורא בקול באוזני המעתיק, והלה טועה במה ששמע. כתב היד שבו עוסק צפור אינו מקראי, אלא של מפרש בשם ר' יוסף חיון (ראו פרטים במאמרו, עמ' 101).

נוגעים לשינויי כתיב ממלא לחסר או להפך, ומיעוטם לשינויים אחרים הנוגעים לחילופי מילים, לוי"ו החיבור, לחילופי אותיות השימוש, לצורות דקדוקיות שונות וכדומה.

מרבית כתבי היד שנבדקו הם "מצחפי מסורה" דהיינו: כתבי יד הכוללים את הטקסט המקראי ומעוטרים בהערות מסורה גדולה וקטנה.¹⁷ פרופ' מנחם כהן עמד לראשונה על חשיבותו של דגם צורני זה שהפך לדגם מקובל בכל רחבי התפוצה היהודית, והיה לאחד האמצעים החשובים שהביאו להתקרבות לנוסח המסורה.¹⁸ התהליך מתרחש בדרך כלל כאשר שני אנשים עוסקים בעיצובו של המצחף: הסופר (המעתיק) והמסרן (המגיה). לאחר שהסופר מסיים את העתקת נוסח האותיות, הוא מעביר את הטקסט על פי רוב לידי המסרן, והלה מנקדו, מוסיף לו טעמים ורושם את הערות המסורה. בנסיבות כאלה עשוי להיווצר עימות בין מצע הטקסט כפי שהעתיק הסופר לחומר המסורה שבידי המסרן, ואז יתוקן הטקסט בהתאם להערות המסורה. מידת ההתקרבות, שמתקבלת כתוצאה מן העימות, תלויה במספר גורמים, כגון כמות הערות המסורה הקטנה הנלוות לטקסט, מידת ערנותו ובקיאותו של המסרן בשעה שמצרף את המסורה על הדף.

מלבד העימותים בין נוסח הטקסט להערות המסורה מצויים גם עימותים בין שני מצעי טקסט שונים. כאשר מסיים הסופר להעתיק את נוסח האותיות הוא מעביר את הטקסט לנקדן וזה עשוי להגיהו לפי מצע טקסט אחר שבידו, ובהתאם לכך יכניס בו תיקונים.¹⁹

17 חלקם כוללים גם תרגום ארמי או רש"י ולעתים אף את שניהם יחד, ראו פרץ (לעיל הערה 15), עמ' 31–36.

18 מ' כהן, "האידיאה בדבר קדושת הנוסח לאותיותיו וביקורת הטקסט", דעות מז' (תשל"ח), עמ' 83–101; הנ"ל, "קווי יסוד לדמותו העיצורית של הטקסט בכתבי יד מקראיים מיה"ב", בתוך: עיוני מקרא ופרשנות א', רמת-גן תש"ס, עמ' 150–151; 172–181.

19 מ' כהן, מגבשי כתיב במצחפי מסורה עתיקים ומשמעם לתולדות נוסח המקרא המקובל, א–ב (עבודת דוקטור), ירושלים 1973, עמ' 69 ואילך; בעמ' 139 ואילך, עמד על חשיבותה של המסורה כגורם התקרבות לנוסח המסורה גם בחבל אשכנז. כהן הראה שהשפעת המסורה על תיקוני המסרנים מצטמצמת בדרך כלל לאותם מקרים, שבהם נוצר ניגוד מידי בין הערת המסורה הקטנה ובין הגרסה שליטה, ולכן שיעור התקרבות תלוי קודם כול בכמות הערות המסורה המלוות את הטקסט. בנוסף לכך הוא הראה שיש חשיבות מרובה על עיצובו של כתב היד במהלך המסירה גם למיקומן של ההערות שעל הדף, לניסוחן, וכן גם למידת המודעות של המסרן בחשיבותן של ההערות.

ה. דרכי הגהת הטקסט

להלן נתאר את דרכי התיקון בתחום נוסח האותיות כפי שעלו מבדיקת המדגם של ארבעה פרקים בתורה.²⁰ את ההדגמות נביא בעיקר משני הפרקים בדברים שבהם נמצאו בסך הכול כ-2200 תיקונים מצטברים בכל כתבי היד.²¹ תחילה נסקור תשע דרכים למחיקת אלמנטים שונים בטקסט כמו אות או אותיות, מילה או מילים, ולאחר מכן נציג שלוש דרכים שונות לתוספות שמוסיף המגיה בטקסט.

1. תיקוני טקסט: מחיקה

א. העברת קו – העברת קו או העברת קווים²² על אותיות או על מילים שאותן מבקש המגיה למחוק היא הדרך הפשוטה והנפוצה ביותר בהגהה בכתבי היד²³ ומכונה במקורות גם בשם 'העברת קולמוס'.²⁴ כגון בכתב יד וינה 13 (=מס'י

20 חלק מדרכי התיקון צוינו על ידי עמנואל טוב, ביקורת נוסח המקרא, ירושלים תשנ"ז,² עמ' 170-172 (הספר יצא גם במהדורה אנגלית מתוקנת ומורחבת: *Textual criticism of the Hebrew Bible*, Minneapolis: Fortress Pr., c1992). טוב מתייחס לטקסטים מקראיים (ושפגל (לעיל הערה 10) עמ' 67-80 מתייחס לטקסטים בתקופות מאוחרות יותר.

21 בהשוואה בין כל כתבי היד לכתר ארם צובה נמצאו בסך הכול כ-5400 שינויים מצטברים ו-2200 מהם (40%) תוקנו ביד שנייה. כ-800 מהתיקונים נעשו לפי הערות המסורה הקטנה העומדת בשולי הטקסט, והיתר – לפי עימותים בין טקסטים שונים. לענייננו כאן אין חשיבות לשאלה אם התיקון נעשה בידי הסופר או המעתיק עצמו (=יד ראשונה) או בידי המסרן או המגיה (=יד שנייה), שכן אנו מעוניינים בדרך התיקון ובאופן שהוא נעשה. עוד יש להוסיף, כי לצד התיקונים המקרבים את הטקסט לדמות נוסח המסורה נמצאו גם תיקונים מרחיקים, הווה אומר: תיקונים שנעשו בניגוד לגרסת נוסח המסורה, אם כי פְּמוֹתֵם של אלה קטנה מאוד בהשוואה לתיקונים המקרבים, ראו פרץ (לעיל הערה 15), עמ' 139.

22 באופן העברת שני הקווים יש שיטות שונות – לעתים הקווים מקבילים ולעתים מחוברים בצדס הימני ויוצרים זווית חדה. שפגל (לעיל הערה 10), עמ' 76, הערה 160, מציין כי הרמב"ם נהג למחוק בשיטה זו על ידי העברת קו באמצע האותיות, ואילו בנו, ר' אברהם, היה מוחק באמצעות מתיחת קו מלמעלה.

23 טוב (לעיל הערה 20), עמ' 171 סבור כי שיטת מחיקה זו מכונה במסכת סופרים (ה, א) "חיטוב". זו למעשה הגרסה במסכת ספר תורה ה, א ובאפראט של מסכת סופרים, מהדורת היגר מ', ניו יורק תרצ"ז; ד"צ: ירושלים תש"ל, אבל הגרסה במסכת סופרים היא "ומעכב" ולא "ומחטיב". ראו עוד בעניין זה במסכת סופרים את דברי הפירוש "נחלת יעקב" על אתר וכן הדיון להלן בעמ' 31 ואילך.

24 שפגל (לעיל הערה 10), עמ' 77, מציין כי המונח "העברת קולמוס" במקורות אינו משמש רק לציון מחיקה אלא גם להדגשת אותיות כשעוברים עליהן שוב בקולמוס וצובעים אותן מחדש (שימוש זה מקובל בעיקר בכתיבת ספר תורה). י' ליכט, "ספר", אנציקלופדיה

78)²⁵ בדברים לא, יא כתב הסופר: "נגד כל קהל ישראל"; ובפס' טו באותו הפרק כתב: "וירא ה' באהל מועד". שתי המילים המודגשות בשני הפסוקים אינן מופיעות בנוסח המסורה, וכשביקש המגיה לבטלן הוא העביר עליהן קו בצורה זו: "נגד כל קהל ישראל"; "וירא ה' באהל מועד". באופן דומה בוטלו גם התיבות ארץ (אחרי התיבה "לאבתי") בכתב יד סרביל 2 (=מס' 157) בפרק ל, כ; התיבה כל (אחרי התיבה "את") בכתב יד אוקספורד 18 (=מס' 6) בפרק לא, כד, וכן תיבות אחרות בכתבי יד רבים אחרים.²⁶

ב. מחיקת אות או מילה באמצעות גירוד – דרך מחיקה נוספת מתבצעת באמצעות גירוד, והיא שונה מהדרך הקודמת בכך שהמגיה מנסה להסיר את האלמנט הנמחק באופן שלא יהיה ניתן לזהותו,²⁷ כגון בכתב יד וטיקן 14 (=מס' 58) בשמות יד, ב גורדה הוי"ו במילה "צפון", ובכתבי יד בולוניה 4a (=מס' 28)²⁸ ופרמה 248 (=מס' 194) בדברים לא, כח גורדה התיבה "כל" (שנכתבה בין שתי המילים: "את הדברים").

כאשר נאלץ מגיה למחוק מילים באמצעות גירוד, עלול להתפרש החלל שנוצר ברצף הטקסט כרווח של פרשה. כדי למנוע מצב זה המגיהים אינם מגרדים את המילים בשלמותן אלא רק את חלקן התחתון.

עניין אחר הכרוך בפעולת הגירוד הוא פענוח הטקסט המגורד. כאשר הופכים כתיב מלא לכתיב חסר אין בעיה לזהות את האות שגורדה (וי"ו או יו"ד), אבל כשמדובר בגירוד של מילה שלמה או של מילים אחדות קשה לעתים לדעת מה

מקראית, ה, ירושלים תשכ"ח, עמודה 1084 משתמש במונח "משיכת קולמוס" לציון כתיבת האות הנכונה על גבי האות שנכתבה בטעות (וזו בעצם דרך מספר ח המתוארת אצלנו להלן).

25 מספרי כתבי היד הנוכרים במאמר זה מתייחסים לרשימת כתבי היד בעבודת הדוקטור (לעיל הערה 15). שם נמצאים פרטים מלאים על אודות כתבי היד.

26 לענייננו אין זה משנה אם התיקון נעשה בידי הסופר עצמו או בידי אדם אחר המגיה את הטקסט, מה שחשוב הוא אופן התיקון.

27 תופעה זו מצויה בכתר ארם צובה באחד עשר מקומות, ראו מ' גלצר, "מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה", ספונות [סדרה חדשה] ד [יט] תשמ"ט, עמ' 167–276; מלאכת הספר, עמ' 222–223. בכ"י ל (שמות לה, יד–טו) מצויה דוגמה מעניינת במיוחד שבה גורד קטע ארוך המשתרע על פני שלוש שורות, והושארו הקצוות העליונים של כל האותיות, ראו י' עופר, "מענייני המסורה: סימון הפרשיות", מגדים ב (מרחשוון תשמ"ז), עמ' 103.

28 כתב היד מלווה בתרגום ארמי וגם בו נכתבה התיבה "כל" ביד ראשונה: ("יית כל בתגמיא"). המנקד לא ניקד כאות למחיקתה (על שיטת מחיקה זו ראו בהמשך דרך ה).

הייתה המילה או המילים שגורדו. במקרים כאלה ניתן להיעזר בהשוואה לכתבי יד אחרים שבהם קיימת התוספת והיא לא נמחקה.

ג. מחיקה בעזרת סימון נקודות או קווים – יש מגייהים המוחקים אותיות או מילים בעזרת סימון נקודות²⁹ או קווים אלכסוניים מעליהן. כגון בכתב יד וטיקן 18 (=מס' 61) בדברים לב, מה נמחקה התיבה "הדברים" (אחרי "אל כל") בעזרת נקודות שסומנו מעליה; ובכתב יד פירנצה לורנציאנה I 30 (=מס' 155) בוטלה פעמיים התיבה "כל" (בדברים לא, א, כח אחרי התיבה "את") בעזרת סימון קווים מעליה.

ד. צירוף אותיות – דרך נוספת למחיקה, מעט אסתטית מן האחרות: מתבצעת באמצעות גירוד דופן של האות הסמוכה לוי"ו ואחר כך חיבור הגג שלה לגג הוי"ו. באופן זה מצליח המגיה להפוך את הכתיב המלא לחסר כגון: במילה "אותו" מגרדים את הדופן הימנית של התי"ו ומחברים את ראשה לראש הוי"ו שמצד ימין, וכך הופכים את הכתיב לחסר. יש לציין כי לא תמיד קל לזהות את התיקונים מן הסוג הזה, ופעמים רבות צריך להיעזר בסימנים נוספים כדי לקבוע אם אכן היה תיקון, כמו למשל רוחבה של האות המסופקת בהשוואה לרוחבה במקומות אחרים, וכן צורתו של הקו העליון (כגון הגג של התי"ו) האם הוא משוך במשיכה אחת של הקולמוס או שניכרים חספוסים בנקודת המפגש בינו ובין הוי"ו. אחד מכתבי היד המרבה מאוד להשתמש בשיטה זו הוא בודפשט 4 (=מס' 26), כגון בדברים לא, ד – א(ו)תם,³⁰ ובפסוק כט – תשח(ו)תון, בפרק לב,

29 בחמישה עשר מקומות במקרא מסומנות נקודות מעל אותיות מסוימות או מעל תיבות שלמות, ובמקום אחד (תהלים כז, יג) יש נקודות גם מתחתיהן. הרשימה הקדומה ביותר (של עשרת המקומות בתורה) נמצאת בספרי במדבר ט, י; אבות דרבי נתן, נו"א, פרק לד [עמ' נא, ע"א במהדורת שכטר], והשוו ירושלמי פסחים לו, ד; ט, ב (בהוצאת האקדמיה עמ' 551 טור א). הסברים רבים ניתנו לתפקיד הנקודות, ולפי אחד מהם הן נועדו לסמן מחיקה, כפי שהן מציינות במגילות מדבר יהודה. ראו בהרחבה: ש' ליברמן, "סימניות במקרא", בתוך: יונית ויונות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 178–184; מ' שטיינשניידר, הרצאות על כתבי-יד עבריים (תרגם מגרמנית י' אלדד), ירושלים תשכ"ה, עמ' 24–25; י' יבין, המסורה למקרא (אסופות ומבואות בלשון, ג), האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"ג, עמ' 45–46. על המילים הנקודות במסורת הבבלית ראו י' עופר, המסורה הבבלית לתורה: עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א, עמ' 240–259.

30 האותיות המודגשות בסעיף זה הן האותיות שגגותיהן הורחב (ראו גם בהערה שלהלן).

ח – גב(ו)ל(ו)ת [שני תיקונים], בפסוק יז – מקר(ו)ב, בפסוק כד – בהמ(ו)ת ובפסוק לב – אשכל(ו)ת ועוד.³¹

ה. היעדר סימני ניקוד כאות למחיקה – דרך נוספת למחיקת אלמנטים שונים מן הטקסט היא לא לנקדם. הדרך שהזכרנו לעיל (מחיקה באמצעות גירוד) היא דרך יעילה כאשר המגיה מבקש למחוק אות או מילה קצרה בת שתי אותיות או שלוש, אך כאשר מבקשים למחוק מילה ארוכה או מילים אחדות אי אפשר להשתמש בשיטת הגירוד, כי אז ייווצר חלל גדול ברצף הטקסט העשוי להיחשב כרווח של פרשה. לכן מחיקה באמצעות העדר סימני ניקוד היא יעילה בקטעים ארוכים.

יחד עם זאת יש לזכור כי ניתן להשתמש בשיטה זו רק בטקסטים מנוקדים, אבל לא בספרי תורה שמלכתחילה אינם מנוקדים.³² בכתב יד וינה 13 (=מס' 78), כפי שציינו לעיל,³³ מחק המגיה את התיבה "מועד" באמצעות העברת קו עליה; מגיהו של כתב יד אוקספורד 50 (=מס' 17) לעומת זאת בחר לא לנקד את המילה, וכך בעצם מחקה.³⁴

באמצעי הזה של מחיקה דנתי בהרחבה במאמר אחר, ושם עמדתי על מידת שכיחותו בכתבי יד מקראיים בכל התפוצה היהודית: במזרח, בתימן, בספרד, באיטליה ובאשכנז.³⁵ מסתבר כי שיטת מחיקה זו הייתה נפוצה מאוד, ומגיהים רבים השתמשו בה כדי למחוק אותיות, מילים, ואפילו רצף טקסט של מקבץ פסוקים.³⁶

- 31 דוגמות נוספות מצויות גם בכתבי היד האלה: מס' 67 בדברים לב, יז – מקר(ו)ב, בפסוק כב – ויב(ו)לה, בפסוק כד – בהמ(ו)ת, ועוד; מס' 133 בדברים לב, ז – וד(ו)ר, גבל(ו)ת, בפסוק לב – ומשדמ(ו)ת ועוד; וכן בכתבי היד: מס' 46; 208 (כ-20 תיקונים בדברים לא-לב); ובכתבי היד האלה בספר שמות: מס' 10; 26; 42; 76; 166; 181.
- 32 מסכת ספר תורה (פרקים ד-ה), וכך גם מסכת סופרים (פרקים ד-ה) מתייחסות לדרכי תיקון שונות, אך רק לטעויות הנוגעות לכתיבת שמות השם.
עמ' 24.
- 33 בכתב יד וטיקן 608 (=מס' 68) בדברים לב, נ לא נוקדו התיבות "גם אתה" (אחרי התיבה "עמיד"); בכתב יד לונדון 68 (=מס' 103) בדברים לא, יב נכתבו המילים: "ולמען ישמעו" שלוש פעמים, והמגיה לא ניקד את שתי הפעמים האחרונות.
- 34 "פרץ", "קטעי מקרא בלתי מנוקדים בימצחי מסורה מימי הביניים", בתוך: עיוני מקרא ופרשנות ז', בעריכת ש' ורגון ואחרים, רמת-גן תשס"ה, עמ' 183-209, ובעיקר עמ' 186-194.
- 36 פרופ' פנקובר מסר לי על דוגמה מעניינת במיוחד שמצא באחד מכתבי היד שנבדקו בעבודתנו (לעיל הערה 15) – כתב יד Helmst 3 (=מס' 80). בכתב היד יש תרגום אונקלוס לסירוגין פסוק עברי ופסוק ארמי. לאחר שסיים הסופר לכתוב את הטקסט בדברים טז, יא

ו. **סימן ניקוד כמתקן כתיב מלא לחסר** – כשם שהיעדר ניקוד יכול לשמש סימן למחיקה, כך לעתים מוצאים אנו שתוספת סימן ניקוד תשמש למחיקה. הדבר קורה כאשר מבקשים למחוק אֶם קריאה וי"ו המציינת שורוק לכתב חסר, ובמקום למחוק את הוי"ו באמצעות אחת מהדרכים שצינו לעיל בוחר המגיה להוסיף סימן קבוץ באות שלפניה (וכמובן אינו מנקד את נקודת השורוק), כגון בכתב יד קמברידג' 10 (=מס' 225) בדברים לא, יז אנו מוצאים כך: "וּמְצָאוּהוּ", וכן בפרק לב, טו: "יְשׁוּעָתוֹ"³⁷.

ז. **שיכול אותיות או מילים** – כאשר מבקש מגיה לתקן טקסט שאותיותיו או תיבותיו נכתבו בשיכול הוא אינו מוחק את הטקסט וכותבו מחדש, אלא משתמש בכתיבת א ו-ב מעל האותיות של המילה לפי הסדר הנכון של קריאתה.³⁸ זוהי צורת תיקון קלה, פשוטה ונקייה, המונעת טרחה מיותרת מהמגיה לעומת גירוד הטקסט המשובש וכתבתו מחדש. ועל אף פשטותה מצאנו שר' יהודה חסיד התנגד לה, וכך הוא כותב:

תורה נביאים כתובים שכתב בהם הסופר את האותיות להפך תיבות או אותיות או פסוקים כמו שכתב (בראשית מ"ט, י"ז) יהי נחש דן עלי דרך לא יכתוב על דן א' ועל נחש ב' למעלה כדי לקרא המאוחר קודם, אלא ימחוק מה שטעה ויכתוב כסדר או יתלה למעלה תיבה שהוא כתוב כסדר, וכן באותיות או בפסוקים שהקדים המאוחר ואיחר המוקדם לא יכתוב למעלה ב' א' אלא ימחוק ויכתוב כסדר [...] ואל יחוש הסופר על הקלף.³⁹

(בסוף עמוד במילה "לשכן") טעה וחזר לכתוב בראש העמוד הבא את הטקסט מדברים טו, כא. וכך המשיך שלושה טורים בעמוד אחד וכן עוד כשני טורים ושליש בעמוד שאחריו עד שהגיע לסוף דברים טז, יא "שמו שם". הנקדן הֶעִירָנִי הבחין בַטעות, ולא ניקד את כל הטקסט הכפול (קרוב לשני עמודים).

37 דוגמות נוספות מצויות בשמות בכתב יד אוקספורד 16–17 (=מס' 5), בפרק יד 25 – בכבדוֹת; בכתב יד לונדון 68 (=מס' 103), בפרק יד, כח – וישובו.

38 יש מגייהים המשתמשים בסימן נקודה אחת במקום האות א ושתי נקודות במקום האות ב, ואולם דוגמה כזאת לא נזדמנה לנו במדגם שבדקנו.

39 ראו ספר חסידים לרבינו יהודה חסיד, מהדורת ראובן מרגליות, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ז, סימן תתפ, עמ' תצב.

בארבעת פרקי המדגם שבדקנו נמצאו למעלה מעשרה מקומות שתוקנו בדרך זו שנפסלה על ידי ר' יהודה חסיד⁴⁰ כגון בכתב יד סנקט פטרבורג (=מס' 151) – נכתב בדברים לב, לב: **אשלכות** (במקום: אשכלות), והמגיה תיקן וכתב **ב** מעל האות ל, ו-א מעל האות כ; ובכתב יד וטיקן 480 (=מס' 66) נכתב בשמות טו, כג: **מים לשתת** (במקום: לשתת מים), והוסיף המגיה **ב** מעל המילה "לשתת" ו-א מעל המילה "מים".⁴¹

ח. הַסְבַּת אֹת לְאוֹת אַחֵרָת – לעתים נזקק המגיה לשנות אות מסוימת לאות אחרת. במקום להשתמש באחת מדרכי התיקון שמנינו לעיל, היינו לגרד את האות ובמקומה לכתוב אחרת, או למחוק אות באמצעות קו ולתלות אחרת במקומה וכדומה, הוא פשוט מרכיב את האות החדשה על האות הקיימת. בשמות טו, כו גורסת המסורה: "לקול" לעומת עשרים ושניים כתבי יד שבהם הגרסה היא: "בקול". ברוב המכריע של כתבי היד היה תיקון כגרסת המסורה, והוא בוצע על ידי תוספת קו אנכי מצד שמאל לאות ב"ת. באופן זה ובלא מאמץ רב הסבו המגיהים את האות ב"ת ללמ"ד בלא שמחקו וכתבו שוב, כגון בכתבי היד האלה: אוקספורד 21 (=מס' 9); וטיקן 14 (=מס' 58); ירושלים 22 (=מס' 94); לונדון, קרן ולמדונה 3 (=מס' 122).⁴²

ט. מחיקה של שם השם באמצעות הקפתו⁴³ – שיטת מחיקה זו משמשת בדרך כלל כשמבקשים לבטל את שם השם שנכתב בשגגה או שנתחלף בטעות במקום שם אחר משמותיו של השם: הווייה, אדנות או אלוהות. במקרים כאלה אי אפשר להשתמש בשיטת המחיקה באמצעות העברת קו מעל המילה או גירודה כיוון שיש בזה איסור הלכתי.⁴⁴ בכתב יד וינה 12 (=מס' 77), בדברים לא,

40 על תופעה נוספת הקשורה לעבודת הסופרים וגם לגביה הטיל איסור ר' יהודה חסיד ראו יי פרץ, "התנ"ך בכתבי יד ובדפוסים ומה שביניהם", טללי אורות יג (תשס"ז), עמ' 39–52.

41 ראו גם כתבי יד אלה: מס' 56 (דברים לא, יח – אלהים אל [במקום: אל אלהים]); מס' 71 (דברים לב, יג – ומשן [במקום: ושמן]); מס' 113 (דברים לא, ה – אתכם צויתי [במקום: צויתי אתכם]); מס' 115 (שמות יד, יז – מחזק הנני [במקום: הנני מחזק]); מס' 117 (שמות יד, יז – ובפשריו [במקום: ובפרשיו]); מס' 123 (דברים לב, טו – כשית עבית [במקום: עבית כשית]); מס' 142 (דברים לא, יז – הערות [במקום: הרעות]); מס' 193 (דברים לב, יד – בשן בני [במקום: בני בשן]).

42 דרך זו מובאת אצל ע' טוב (לעיל הערה 20), עמ' 172 בצורה החמישית.

43 נוסף על היעדר הניקוד.

44 ראו מסכת ספר תורה ד, א; ה, ט. הרמב"ם כותב בהלכות יסודי התורה, פרק ו, הלכות א–ב: "כל המאבד שם מן השמות הקדושים [...] שנקרא בהם הקב"ה לוקה מן התורה [...] ושבעה שמות הם, השם הנכתב יו"ד ה"א וי"ו ה"א והוא השם המפורש, או הנכתב אדני,

כה נכתבה התיבה "אלהיכם" (אחרי התיבה ה') בניגוד לנוסח המסורה שבו התיבה "אלהיכם" אינה מופיעה, והמגיה הקיף אותה בעיגול כאות למחיקתה. בכתב יד פרמה 240 (=מס' 193) בחר המגיה למחוק את התיבה באמצעות הקפתה במלבן.

מקרה נוסף של שם השם השנוי במחלוקת בדרך כתיבתו מצוי בשמות טו, יז: לפי נוסח המסורה: "מקדש **אדני** כוננו ידיך", ואילו עשרות כתבי יד אשכנזיים גורסים שם **הווייה** במקום שם אדנות. ברבים מהם תיקנו המגיהים לפי נוסח המסורה, והוסיפו שם אדנות וביטלו את שם ההווייה על ידי הקפתו. כגון בכתב יד אוקספורד 50 (=מס' 17) הוקף שם ההווייה בעיגול, ובכתב יד אוקספורד 2324 (=מס' 21) הוקף במלבן. נציין כי בכל המקרים לא מצאנו בין כתבי היד הנבדקים מגיה שמחק את שם ההווייה באמצעות גירוד או העברת קו עליו אלא רק באמצעות הקפה.

2. תיקוני טקסט: הוספה

לעיל מנינו תשע דרכים למחיקת אלמנטים שונים מן הטקסט, ואולם לעתים נוצר מצב הפוך, והמגיהים נזקקים להוסיף אלמנטים ולא למוחקם, כגון לשנות כתיב חסר למלא או להוסיף תיבה או תיבות אחדות שנשמטו כתוצאה מקפיצת עין בשל הדומות. במקרים האלה מצאנו שלוש דרכים להוספה:

א. תלייה בין השורות – הדרך הנפוצה ביותר לשינוי כתיב חסר למלא או הוספת אות כלשהי שנשמטה בטעות היא לתלותה בין השורות, כגון בכתב יד אדינבורו (=מס' 1) מצאנו שמונה תיקונים כאלה בשני פרקי המדגם בספר דברים: חמש פעמים תליית האות וי"ו (לא, ב, ז, כז; לב, יג, כא), פעמיים תליית האות יו"ד (לא, יח; לב, 2) ופעם האות עי"ן (לא, טו).

ב. תוספת בשוליים⁴⁵ – אבל כאשר מדובר בתוספת של קטע ארוך בן כמה מילים שנשמט בשעת ההעתקה, הוא יושלם בשולי הטקסט ולא בין השורות. כתבי יד רבים מתקנים בדרך זאת, כגון בכתב יד וטיקן 608 (=מס' 68) בשמות

ואל, אלוה, ואלהים, ואלהי, ושדי, וצבאות, כל המוחק אפילו אות אחת משבעה אלו לוקה". לאחרונה עמד ש' שרביט, "מסורות כתיבתם והגיייתם של שמות האל במרוצת הדורות", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 599–614 על תהליכי ההמרות בשמות השם בהגייה ובכתיבה.

45 שיטה זו שכיחה ביותר במגילת ישעיהו הראשונה, ראו י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 416–423.

יד, ל השמיט המעתיק את המילים: "וירא ישראל את מצרים" בשל קפיצת עין, והן הושלמו אחר כך בשוליים. השימוש בדרך זו מועדפת על ידי המגיהים גם כשמדובר בתוספת של מילה בודדת.

ג. דחיסת אות או אותיות בשורה – אם האותיות שנשמטו הן בראש תיבה או בסופה, עשוי המגיה להוסיפן במקומן המתאים בשורה עצמה ולא לתלותן, אבל האות תהיה מעט דקה (קטנה) יחסית לגודלה הרגיל כדי שישאר רווח בין התיבה שאליה נוספה האות לתיבה הסמוכה לה, כגון בכתב יד אדינבורו (=מס' 1) נכתבה בדברים לב, כז התיבה "לא" ואחר כך נוספה וי"ו בידי המגיה – "ולא".

ו. דרכי התיקון בספרי תורה

במסכת סופרים העוסקת בין היתר בדיני הכתיבה של ספר תורה, מוקדשים שני פרקים לדרכי ההגהה של שם השם למי שטעה בכתיבתו.⁴⁶ בפרק ה הלכה א נאמר: "הכותב שני שמות של קדש, מקיים את הראשון, ומעכב [ויש גורסים: ומחטב] את האחרון [...] שני שמות של חול, מקיים את הראשון, ומוחק את האחרון". לעיל הבאנו את דעתו של עמנואל טוב⁴⁷ הטוען כי מחיקה באמצעות קו על מילה מכונה בשם "חיטוב". שפיגל⁴⁸ דחה בצדק את סברתו של טוב, וטען כי מאחר שמדובר בספר תורה, לא ייתכן להשאיר טעות כשהיא מחוקה בקו, אלא חובה למחוק אותה ולהסירה כליל מן הספר. הירשנזון⁴⁹ העדיף את הגרסה 'ומעכב' על פני 'ומחטיב', והוא ביארה מלשון מעקב, עוקף את שם השם שנכתב בטעות, ובלשונו: "סובבו בקו עגול או בשני חצאי לבנה, להראות כי מיותר הוא".⁵⁰

46 מ' היגר, מסכת סופרים, ניו יורק תרצ"ז; ד"צ: ירושלים תש"ל.

47 ראו לעיל הערה 23.

48 שפיגל (לעיל הערה 10), עמ' 70–71, הערה 132; עמ' 76, הערה 159.

49 ח' הירשנזון, מלכי בקדש, ח"ב, סט. לואיס, תרפ"א, עמ' 246–247.

50 לעניות דעתי פירוש זה דחוק הוא, שכן מדובר במסכת סופרים הדנה בהלכות ספר תורה, ולכן במקרה של טעות סופר שבה נכפל שם השם יש להסיר את הטעות לגמרי מן הספר. בדיוק בנימוק זה השתמש שפיגל (לעיל הערה 10, עמ' 70, הערה 132) כדי לדחות את פירושו של טוב שסבר כי העברת קו על התיבה קרויה "חיטוב", והרי לא ייתכן להשאיר בספר תורה את שם השם המיותר אלא יש לסלקו לגמרי. על זו הדרך מבקשים אנו לטעון כי גם פירושו של הירשנזון (מעכב = מעקף, מקיף את שם השם בעיגול) אינו אפשרי, כי במה שונה הקפת השם בעיגול מהעברת קו עליו? הרי בשניהם שם השם המיותר אינו מסולק לגמרי. לאור זאת נראה לי להעדיף את הגרסה "ומחטב" שהיא גם הגרסה

בספרי תורה עתיקים מימי הביניים שבדקנו⁵¹ לא נודמן לנו תיקון כזה בשם השם בארבעת פרקי המדגם, אך במצחפים כפי שציינו לעיל נמצאו עשרות תיקונים של מחיקת שם השם באמצעות הקפתו בעיגול או במלבן, ובשום מקרה לא מצאנו מחיקה באמצעות קו על שם השם כפי שמסביר טוב.⁵²

גם בשולחן הערוך⁵³ יש התייחסות לשאלה כיצד יש למחוק בספר תורה את שם השם שנכפל בטעות. קיימות שתי דרכים לפתרון הבעיה: "לקדור" את השם או לחילופין "לקלוף" אותו. "לקדור" עניינו לחתוך ממש חתיכה מן הקלף שעליה נכתב השם השגוי, ואת החור ביריעה לכסות בפיסה אחרת של קלף.⁵⁴ ואילו "לקלוף" עניינו הוצאת השכבה העליונה של הקלף עם השם השגוי, בלא שיווצר חור ביריעה.

פעולת הקדירה איננה מקובלת היום בקרב סופרי סת"ם משום "זה אלי ואנוהו", ובאשר לפעולת הקליפה חלוקות הדעות בין עדות שונות, והספר "קדושת השם"⁵⁵ מסכמה כך: "לקלוף השם בשלמות יש מתירין ויש אוסרין

המקבילה במסכת ספר תורה (ה, ה"א) שבה נאמר: "הכותב שני שמות של קדש מקיים את הראשון ומחטיב את האחרון". ו"מחטיב" מלשון לחטוב = לחטוב עצים, לעקור; וזו בעצם הפעולה שעושים היום הסופרים התימנים שקולפים את שם השם שנכתב בטעות או כדעת אחרים שהיו "קודרים" את השם (ועל כך ראו בהמשך). מעניין לציין כי במילון בן-יהודה בערך "חטב" (ג.) בבניין הפעיל מובא ההסבר: "החטיב" פירושו: "העביר קו על מילה כתובה" (= to erase), ויש הפניה למסכת ספר תורה ה, א. בהמשך כותב בן-יהודה: "ופרשו המפרשים קודרו מלשון חטב עצים וכדומה. אבל זו טעות גמורה, כי הכוונה בחטב פה העביר בהעט קו בדיו על השם הכתוב לסימן שאינו צריך לקראו". סביר להניח שזה המקור לפירושו של עמנואל טוב, אבל כפי שכבר אמרנו לעיל, בצדק דחה שפיגל פירוש זה, כי אי אפשר להשאיר בספר תורה תיבה כשהיא מחוקה בקו, אלא יש להסירה לגמרי.

ראו רשימה אצל פרץ (לעיל הערה 15), עמ' 83–84.

בשני כתבי היד 131, 136 סימנו המגיחים קו אופקי רצוף מעל למילה, אך לא על המילה עצמה (כלומר, לא הייתה נגיעה באותיות), כי גם העברת קו על שם השם דרך ביזוי היא.

בית יוסף, יורה דעה רעו סעיף יא.

ראו ש' גנצפריד, קסת הסופר, מהדורת שפירא ב"ז, ברוקלין תשמ"ד, פרק יא סעיף ח; ש' מועלם, יריעות שלמה, כרך א, בני ברק תשס"ו,⁵ פרק ט סעיף יט; י' פורמן, ספר נשגב שמו: על הלכות קדושת השם בסת"ם יו"ד סי' רעו, מסודר לפי סימנים: י, יא, יב מספר קסת הסופר, תל-ציון תשס"ז, עמ' צב–צט. (בספר נמצאים ליקוטי הלכות משורשם בגמרא, ראשונים ועד אחרונים, ובסוף כל עניין ניתן גם סיכום הלכתי).

ב' כחלון וי' אוהיון, ספר קדושת השם על הלכות סתו"מ [=ספרי תורה ומזוזות], סעיף לד. הספר ללא ציון הוצאה וללא ציון שנה (ויש בו חמש הסכמות מתוארכות והמאוחרת שבהן היא משנת תשס"ג).

ולפי? המנהגים חלוקים דיש קולפין ויש המחמירים בזה".⁵⁶ בשיחות שהיו לי עם סופרים שונים⁵⁷ למדתי כי התימנים קולפים את שם השם שנכפל בטעות.⁵⁸ הם קולפים את השם השני ומרחיבים את האות (או האותיות) בתיבה הסמוכה לשם הנמחק כדי שלא יישאר רווח.⁵⁹ סופרי סת"ם אשכנזיים לעומת זאת נמנעים מלקלוף את שם השם,⁶⁰ וכשתקלה כזאת נקרת בדרכם הם מבקשים מעמיתיהם התימנים לבצע את פעולת הקליפה.

בעניין תיקוני מלא וחסר בספרי תורה אשכנזיים מימי הביניים: הדרך השכיחה ביותר למחיקת וי"ו או יו"ד היא לגרד את גוף האות ולחבר את ראשה לאות הסמוכה לה.⁶¹ כך נוהג למשל מגיהו של ספר תורה בכתב יד וטיקן 2 בעשרות מקומות שהוא מתקן.⁶² במקרה של הוספת אות כלשהי (ובעיקר וי"ו או יו"ד) מצאנו שתי דרכי תיקון: דחיסת האות בגודל קטן בין אותיות שונות והדרך השכיחה ביותר היא לתלותה מעל למילה.⁶³

ז. סיכום

במאמר זה ניסינו להתחקות אחר דרך עבודתם של מעתיקי כתבי היד המקראיים והמגיהים באשכנז לפני המצאת הדפוס ואחר הדרכים היצירתיות בבואם לתקן את הטקסט. סקרנו שתי דרכים לתיקונים: תשע דרכים אשר ביקשו להוסיף אלמנטים שונים שנשמטו בהעתקה, ושלוש דרכים אשר ביקשו

56 לדעת המתירים אם קולפים את השם בשלמותו אין בפעולה זו משום דין מחיקה. לעומתם חוששים המתנגדים שמא פעולת הקליפה לא תהיה מושלמת וכך עלול הקולף לבוא לידי מחיקת השם. ועוד טוענים המתנגדים מאחר שהדיו נבלעה בקלף, קיים חשש מחיקה בפעולת הקליפה שכן היא מפרידה בין חציו העליון של השם לחציו התחתון.

57 אני מבקש להודות לסופרי הסת"ם, הרב שלמה גולן, הרב יוסף יחיא והרב מאיר פראך, על המידע שמסרו לי בעניין זה.

58 ראו מועלם (לעיל הערה 54) המציין לעדות שונות, כך א, עמ' רפה הערה 34.

59 אחרים נוהגים לנקב חורים בקלף בחלל שנוצר במקום להרחיב אותיות. כל זאת נעשה כדי לבטל את הרווח שנוצר הנחשב לפי שיטת רבינו תם לרווח של פרשה, וראו מועלם (לעיל הערה 54), פרק טו הערה 38.

60 ראו גנצפריד (לעיל הערה 54), פרק יא סעיף יא: "לקלוף את השם אסור בכל מקום".

61 השוו שולחן ערוך, יורה דעה סימן רעט, סעיף ד.

62 נזכר כי מדובר בארבעת פרקי המדגם שבדקנו. ראו פרטי כתב היד אצל פראך (לעיל הערה 15), עמ' 83.

63 על הדרכים השונות בתיקון יריעת ספר תורה קדום (ושם גם דוגמות מכתבי יד אחרים) ראו J.S. Penkower, "A Sheet of Parchment from a 10th or 11th Century Torah Scroll: Determining its Type among Four Traditions (Oriental, Sefaradi, Ashkenazi, Yemenite)", *Textus XXI* (2002), p. 239.

למחוק אחרים שנוספו בטעות. נוסף על הכרת הטכניקות השונות לכשעצמן, אפשר שבדיקה מקיפה משווה גם באזורי המסירה האחרים בתפוצה היהודית (מזרח, תימן, ספרד ואיטליה) עשויה לתת בידינו אמצעי פליאוגראפי נוסף שיוכל לסייע בקביעת מוצאם של כתבי יד בלתי מזוהים.